

A magyarországi irodalomolvasás alakulása a politikai rendszerváltás után*

Kamarás István

Öt év az olvasás, az ízlés, az irodalom—olvasó kapcsolat történetében nagyon kis idő ahhoz, hogy lényeges változást feltételezhessünk. Még az egyének esetében is érvényes ez, hát még társadalmi szinten, ahol az egyéni különbségek kiegyenlítik egymás. Egy ilyen, a demokratizálódás irányában történő, a „puha diktatúrából” a demokráciába történő átlépést jelentő politikai változás nem is okozhat döntő változást sem az attitűdökben, sem a szokásokban, sem az ízlésben. A kérdés az, ha történt, miben történt változás, és ez hogyan érinti az irodalom esélyét, presztízsét, fogadtatását és befogadását. Úgy tűnik, a kérdésekre *Gereben Ferenc* segítségével¹ egyszerű válasz adható: a rendszerváltást követő fél évtizedben folytatódott a már azelőtt 5-10 évvel megkezdődött folyamat: romlottak az olvasás, s ezen belül is az irodalomolvasás pozíciói, s ennek eredményeképpen a magyar olvasók kevesebben, kevesebbet és gyengébb minőségűt olvasnak, miközben a rendszerváltozással határozottan bővült az olvasmánykínálat. Mégis érdemesnek tartom a madártávlatból a földre ereszkedni, még akkor is, ha ott a fától nem mindig adódik megfelelő rálátás az erdőre. Természetesen legalább ennyire indokolt még magasabbról vizsgálni a jelenséget, hiszen jó néhány változás nemzetközi méretű. Örvendeztünk, hogy a magyar diákok szövegértése javult a nemzetközi mezőnyben, ám kiderült ennek az az oka, hogy az előttünk állók teljesítménye romlott, miközben kisebb mértékben a magyar diákoké is régebbi teljesítményéhez képest, feltehetően elsősorban a csak a jobb agyféltekét igénybe vevő tévzés, videózás és számítógép-használat miatt.²

Motivációk

Az irodalommal és az adott olvasmánnyal kapcsolatos viselkedésünket befolyásoló tényezők, a *motivációk* egy része másfajta szerepekben való viselkedésünket is irányíthatja, másik része tipikusan *olvasói szerepünkben* motivál. A „mozgatás” különféle erősségű, irányú és hatású lehet. A „mozgatók” között lehetnek alkalmi és visszatérő (állandó) motivációk, lehetnek kifejezetten esztétikai természetű és egyéb mozgatók. A motívumok között szerepelnek külsők, köztük is ránk kényszerítettek és általunk választottak, valamint belsők, köztük is belénk programozottak

* Az 1995. évi budapesti *Crisis in Humanities?* c. konferencián elhangzott előadás.

(ösztönösek) és bensővé válók. 1989-90 óta nyilvánvalóan kevesebb erőszakkal ösztökélő és több ösztönös és választott motívummal kell számolni, kérdés, nőtt-e a választék, s azon belül a közvetlen, az irodalomolvasást erősítő mozgató. Amennyiben az „érdek” szót jóval tágabb értelemben használjuk, mint az „önérdek” vagy az „anyag érdeke”, mindegyik fajta motívum azonosítható az érdekekkel. A legjelentősebb motívumnak egzisztenciális érdekeltségünket tekinthetjük, amikor alapvetően érdekünk egy mű elolvasása, mert alapvető, „életbe vágó” kérdésben várunk eligazítást. Több jel mutat arra, hogy a fordulat óta az irodalomolvasás ritkábban jelenik meg egzisztenciális érdekeltségként, s gyakrabban kapcsolódik vagy éppen nem kapcsolódik partikulárisabb érdekekhez.

Irodalmon kívüli motivációk

Mivel az irodalmi „hogyan” mindig valamiféle nem irodalmi „mit”-tel kapaszkodik össze, alig-alig választhatók szét az irodalmi és nem irodalmi motívumok. Kívánhatunk, akarhatunk olvasni valamit a fáraókról, a homoszexualitásról, a hatalom természetrajzáról vagy az istenéhségről, és ez a valami éppenséggel lehet egy regény is. Más esetben tudatosan választhatok erre a célra irodalmi művet, világosan látva, hogy ez a szöveg a számunkra érdekes témának az irodalmi (és nem szakmai) megközelítése. Az első esetben az irodalmi olvasmány helyettesít, a másodikban kiegészít ismeretközlő olvasmányt. Így beszélhetünk a politikai, a lélektani, a szociológiai, a vallási és egyéb témák iránti érdeklődésről mint mozgatókról.

Igaza van *Monostori Imrének*, a diktatúrában felfokozott érdeklődés mutatkozott az irodalom, kiváltképp a kortárs, s azon belül is a magyar irodalom mint helyettesítő olvasmány iránt. Hátha kimondatik vagy kihámozható a műből olyan politikai üzenet, gesztus, bátorítás a fennálló rendszer ideológiájával szemben, ami a politika nyelven nyilvánosan nem fogalmazható meg.³

Komoly szerepet kaphat az irodalmi olvasmány a mindennapi élet pragmatikus szférájában, és ez a szféra az olvasás befolyásolásában. Az irodalmi mű csökkentheti az ismerethiányt, és szolgálhat használati utasításként praktikus célt. Az irodalom segíthet a mindennapi élet rutinjának

kialakításában, és segíthet általában a szocializációban (nem annyira az elsődleges, mint a másodlagos szocializációban) olyan területeken, mint az emberismeret, a kapcsolatteremtés, férfi és női szerepek, nemi és szerelmi élet, konfliktusmegoldás. Ma már eléggé ritka, hogy a mi világunkban valaki regényekből meríti – merőben praktikus céllal – a szexuális felvilágosítást, ugyanakkor az emberi érintkezés sokféle trükkjét merítheti irodalmi művekből a „haszonelvű”, de még az emelkedettebb célokkal olvasó is. Másfelől az irodalom továbbra is nagyon komoly szerepet játszhat a szexuális felvilágosításban (és másféle felvilágosításban) egy másik szinten, hiszen sokkal többet tudhat és mondhat a nemiségről vagy a szerelemről, mint a szexológia és a pszichológia, amelyek gyakran merítenek ebből a tudásból. Mint ahogy a hatás is szinte mindig többre tehető, a motiváltság is lehet „többszólamú”: nem zárja ki egymást a praktikum, a kellemesség és a metafizika.

Úgy tűnik számomra, hogy az irodalomnak ez a szerepe az elmúlt évtizedben folyamatosan csökkent, mert ha valaki egyáltalán olvasmányból óhajt tájékozódni, sokkal inkább nyúl a pragmatikusabb olvasmányok egyre bővülő választékához. Félő, hogy a többszólamú motiváltság ritkul.

Az irodalom olvasása a mindennapi élet szerves részeként kapcsolódhat a rutinvilághoz, és lehet maga az olvasás (az olvasmány világa) másik világok egyike, illetve hozzásegíthet más fajta világok (vallás, művészet, szerelem, filozófia) nyelvének és törvényeinek megismeréséhez. A másik világok másféle nyelvének megértéséhez az irodalom nyelve bizonyos tekintetben metanyelv – még akkor is, ha ezzel a tudással nem olvasható a kotta, a matematikai és a kémiai jelek –, mert ezen a nyelven érthetőbb az ünnep, a bensőséges kapcsolat, a transzcendencia, a szépség, a játék, a vallás és a filozófia nyelve. Kézenfekvő, hogy a másik világokban való jártasság egyszerre következménye és feltétele (mozgatója) az irodalomolvasásnak.⁴

Az erős diktatúra megpróbálta kiiktatni, a puha diktatúra csak korlátozni a másik világokat. Megfelelő filozófiai, vallási, spirituális, misztikus és ezoterikus művek hiányát részben irodalmi művek is pótolták. Most már egyrészt megjelenhetnek az eddig hiányzó művek, másrészt megjelenik a spirituális, a misztikus, az okkult lektűr változata is, amely az elmúlt évtizedekben elsősorban a sci-fi vagy a krimi áruhájában volt hozzá-

férhető. Dosztojevszkij, Hesse, Bulgakov, Pilinszky és társaik más világi helyettesítő szerepükben immár jóval kevesebb érdeklődésre tarthatnak számot.

Referencia-személyek

A motívumokat gyakran referencia-személyek vagy referencia-csoportok képviselik vagy közvetítik: mint szignifikáns mások. Elolvashatom a művet a rám nagy hatással lévő személy szakmai, politikai stb. tekintélye, de pusztán személye miatt is (mert bármit megteszek a kedvéért, mert ő tudja, mi a jó, vagy azért, mert az általa ajánlott könyvön keresztül szeretném még jobban megismerni őt). Olykor egy-egy személy hatása erősebb lehet az olvasói beállítódásnál, alkalmilag felfüggesztheti érvényességét, vagy esetleg végképpen módosíthat a beállítódáson. Kedves rokonunk, barátunk, szerelmünk vagy a minket hatalmába kerítő új eszmét képviselő karizmatikus személy kedvéért hajlandóak vagyunk egészen újfajta műveket is elolvasni. Kiténtetett referencia-személy lehet bármilyen híres és népszerű ember – legyen az illető köztársasági elnök, tévériporter, élsportoló, politikus vagy üzletember, olvasott vagy műveletlen – rajongói, tisztelői, hívei szemében, amikor irodalomról, írókról vagy olvasmányélményeikről nyilatkoznak.

Miért okozhatna e tekintetben változást egy politikai fordulat, pl. a rendszer megváltozása is, hacsak arra nem gondolunk, hogy író lett a köztársasági elnök, s íróból lett néhány pártvezér és vezető politikus is. Ezek a szerepek azonban pro és kontra szólhatnak műveik olvasása ellen. Változtak-e lényegesen személyes kapcsolataink, ez a kérdés. Ha a lakosság nagy részében nem is, de például az értelmiség körében sokakat fordított szembe a pártállás, és valószínűnek tűnik, hogy valamivel többen váltak versenytársakká, mint szövetségessé. Egy biztos: az irodalom, az olvasmányajánlás jóval ritkábban beszédtema most, mint azelőtt.

Referencia-csoportok

Kiténtetett hovatarozásaink, a referencia-csoportok is nagy mértékben befolyásolhatják ol-

vasmányválasztásainkat, valamint a kiválasztott olvasmány további sorsát. Általában több ilyen csoport befolyása ötvöződik választásainkban és döntéseinkben. Vannak közöttük az irodalom, az olvasás, egyes szerzők és művek körül szerveződő irodalmi referencia csoportok. Ezek egy része az irodalom hivatásosainak formális vagy informális csoportjai, másik része a „laikusoké”, vagyis az érdeklődő, a „vájít fülű”, az egyes lapoknak, irányzatoknak vagy íróknak elkötelezett olvasók szervezetei és szerveződésai. Ebben a vonatkozásban lényegesen megnövekedett a szabadságtér. Sokféle irodalmi csoportosulás bontott zászlót. A fővárosban és egy-két nagyobb városban nyilvános – és ezért többeket a félegálisnál vagy illegálisnál kevésbé vonzó – irodalmi találkahelyek is alakultak főleg könyvesboltokban, filmszínházakban, kávéházakban. Vonzáskörük azonban csupán egy-két ezres nagyságrendű, s szinte kizárólag a most már sokszínűségében pompázó és erősen megosztott kulturális elitre terjed ki.

Az olvasók többségét persze ezek a referencia-csoportok nem vagy alig befolyásolják, annál nagyobb szerepet játszik a család, a baráti társaság, a klub, a kávéházi társaság, a kisközösség, valamint az önbecsülést erősítő és a felemelkedés eszközeként tekintett társaság. Sokszor azért olvasunk bizonyos szerzőket és műveket, hogy ne lógjunk ki onnan, ahová tartozunk, vagy ahová befogadtak minket, illetve azért, hogy abba a körbe (az iskolázottak, a műveltek, az elit, az olvasottak, az értelmiségiek, az irodalmi világ, a modern felfogásúak, a szalon, a klub stb.) tartozhassunk, ahová szeretnénk. Hogy az irodalomolvasást kedvezően befolyásoló referencia csoportok szerepe nő vagy csökken, az attól függ, hogy mennyiben töltik be ezt a szerepet majd a szabadság kis körei. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy e tekintetben sem lehetnek vérmes reményeink, hiszen jó néhány kulturális vagy tágabb értelemben közéleti közösség vagy csoport mozdult el a politizálás, tagságuk egy része pedig a vállalkozás irányába.

Jelentős hatású referencia-csoport lehet olyan alkalmi csoport, ahol a közös élmény egyik vagy fő forrása irodalmi mű. Ilyen keretet jelenthet az önismereti kör, a pszichohigiénés kurzus, a szenvedélybeteg csoportos biblioterápiája, a lelkigyakorlat vagy az olvasótábor, ahol tudatosan megtervezve vagy spontán jöhetnek létre irodalmi mű köré szerveződő közös élmények. Az

olvasók többsége persze nem igen kerül ilyen csoportokba, de gyakrabban szerepelhet alkalmi referencia-csoportként egy kórterem társasága vagy a katonatársak szűkebb csoportja. Semmi jel nem mutat arra, hogy e téren könyvelhessünk el pozitív irányú változást. Van egy terület, ahol viszont radikális a változás: megszakadtak az olvasómozgalmak, igen megritkultak az olvasási versenyek, a múlt kódébe veszett a szocialista brigádmozgalom.

Mivel a szocialista brigádmozgalom mint a human relation szocialista változata a puha diktatúra és a finomabb manipuláció jellegzetes és olvasástörténeti jelentőségű képződménye volt, érdemes e tárgyban egy kis kitérőt tenni. A részben aufklárista, részben manipuláló olvasómozgalmak számára elsősorban a szocialista brigádok voltak megnyerhetőek, mivel itt az anyagi érdekelttség is szerepet játszott a „kulturális vállalások” teljesítésében. A kulturális „vállalás” eléggé gyakran irodalmi művek megvásárlása, elolvasása és megvitatása volt. Így aztán több ezren olvastak el nemcsak szovjet, „szocialista”, „szocialista realista” vagy haladó irodalmat, hanem, szép számmal remekműveket is. A hetvenes-nyolcvanas években ugyanis szovjet irodalom címén *Bulgakov, Ajtmatov, Okudzsava, Paszternák*, „szocialista realizmus” vagy munkásirodalom címén pedig *Fejes, Sánta, Kertész, Galgóczi* és *Sarkadi* regényeit is „felvállalhatták”. Természetesen ennek ellenére erőszakítélet és manipuláció volt ez, beavatkozás az olvasó személyes ügyeibe. Az olvasmányokhoz fűződő kérdések legtöbbször tényekre, adatokra és a cselekményre vonatkozott. A „vállalás” azonban nem mindig jelentett kötelező olvasmányt, meglehetősen nagy volt a könyvtárosok, elsősorban az üzemi szakszervezeti könyvtárosok mozgástere, akik sok esetben változtatták a kampányt dialógussá, s ajánlottak személyre szabott műveket, s nem egyszer saját kezdeményezésekkel álltak elő. Így történt, hogy a nyolcvanas évek elején az összes jászberényi szocialista brigád tagja elolvasta *Örkény Mindig van remény* című novelláját⁵, amelyet aztán közösen értelmeztek is. Csakhogy a legremekebb művek és a legjobb szándékok ellenére is ezeknek a történeteknek a kontextusa az olvasók részéről érdekezérelt, a kultúrpolitika részéről pedig manipulatív volt. Sokan világosan látták ezt, s így mentek bele a játékba. Jó néhány brigád gondosan kiszámolta, hány könyvet érdemes venni-

ük, hogy a szocialista brigád címért járó juttatás nyereséges legyen számukra. Mindennek ellenére okunk van feltételezni, hogy ezrek és ezrek vagy túltették magukat a körülményeken, vagy egyszerűen befeledkeztek a remekművekbe. Mégsem siratnám és hiányolnám a szelíd erőszak jegyében fogant szocialista ízlésformáló mozgalmak, a *Kell a jó könyv, Könyv és Ifjúság, Játék és Vallomás, József Attila Olvasómozgalom* akcióit.⁶ Még akkor sem, ha nyilvánvalóan úr tátong a helyükön, s nehéz lesz olyan okos, szellemes, kreatív és személyiséget gazdagító társas-játékot kitalálni, amelyben teljesen önként vehetünk részt, amely nem idéz fel bennünk, ha nem is kifejezetten rossz, de furcsa emlékeket.

Sajátos, de gyakori, ezért külön tárgyalandó eset az iskolai irodalomoktatás színhelye és kerete: ez ma legtöbb esetben az osztály, illetve az irodalom óra. A tanulók egy része kényszerként éli meg, másoknak lehet kedvenc tárgya. A tanulók egy része maradhat közönség (vagy még ez sem: viselkedésével jelezheti, csak fizikailag van jelen), mások aktív résztvevőként elit csoportot, irodalmi közösséget alakíthatnak ki, vagy a tanár vagy egy, esetleg a tanárnál is kompetensebbnek tekintett diák körül. Ha nem is túl gyakran, de egy-egy órán vagy órák sorozatán kialakulhat a közös élmény mint referencia-élmény, s az irodalomóra közönségből valamiféle irodalmi közönség, amely referencia-csoportként működhet. Az ilyen még nagyon ritka, s ezen a fronton sem várható hamarosan győzedelmes áttörés. A helyi tantervek szerint egyéni arculattal működő iskola mint elvi lehetőség adott, ám megvalósulásához még sok feltétel hiányzik: diákhöz, irodalomhoz és pedagógiai kommunikációhoz egyaránt értő tanárok, valamint az irodalomolvasásnak kedvező légkörű és értékrendű iskola, család, mikro- és makrokörnyezetben megváltozott attitűdű diákok.

Sajátos referencia-csoport lehet a vallási gyülekezet, a liturgián résztvevők együttese és a vallási kisközösségek. Közönség és közössége is lehetnek a művészetnek, az irodalomnak. A fő szervező erő ez esetben a vallás, ám majdnem mindegyik vallás és felekezet liturgiájában fontos szerepet játszik az irodalom is, hiszen a szakrális szövegek többsége irodalmi szöveg. Nem egyszer – kevésbé a liturgiák, mint a paraliturgiák keretében – nem kifejezetten szakrális művek is elhangzanak. Legtöbbször csak illusztrációként, alárendelve a vallási céloknak, mégis éppen ek-

kor emelkedik az irodalom – főképpen a művészetben nem túlságosan jártas hívek számára – a szent szövegek szintjére.

Mint vallászociológiával is foglalkozó szakember sem tapasztaltam e téren lényeges változást, ha csak azt nem, mintha az irodalmat gyakrabban képviselné a „vallásos” (illetve a „katolikus”, „protestáns”) és a „nemzeti” irodalom.

Az irodalom olvasóját mozgató, befolyásoló referencia-csoportok között vannak olyanok, amelyek viszonylag homogének egy-egy irányzat, író vagy mű értelmezésében. Ezekben viszonylagos megegyezés születhet az irányzat, az életmű vagy az adott mű „igazságában”, ezért értelmező csoportoknak vagy éppen értelmező közösségeknek is nevezhetjük őket. Az elutasításban sokkal hamarabb létrejöhet összhang, mint az értékelésben, az értelmezésben pedig mindig csak valamiféle „közös nevező”, még az irányzatban, szerzőben vagy műben fanatikusan (és dogmatikusan) hívők „szektáiban” is. Míg az egyéb referencia-csoportok eléggé ritkán, ezek sokkal inkább kizárhatják egymást. A csaknem mindig többféle referencia-csoporthoz is tartozó olvasó kerülhet konfliktusos helyzetbe a különféle irányú befolyások miatt. Jóval nagyobb esélye van annak, hogy létrejön a különféle hatások kompromisszuma az olvasóban, mint annak, hogy „két urat szolgálva” egyszerre kétféle értékrendet képviselő értelmező közösséghez tartozzon. (Például nehezen képzelhető el, hogy valaki párhuzamosan tagja a Sinka-körnek és a Hamvas-körnek, az Esterházy-rajongók és a Sütő-rajongók körének. Nem arról van tehát szó, hogy valaki nem kedvelheti egyszerre Esterházyt és Sütő műveit, hanem arról, hogy aligha elképzelhető az irányukban elkötelezett olvasók közösségében való párhuzamos részvétel.)

E téren szembetűnő a változás, mert valamelyest megszaporodtak, legalizálódtak és intézményesültek is ezek a csoportok. Jó néhányuknak lapja is van, s manapság egy-egy lap vagy folyóirat sokkal inkább jelenít meg olvasói számára valamilyen referencia-csoportot (sokszor éppen ellentáborral szembenálló tábor) mint azelőtt. A nem irodalmi lapok többsége nem igen válhat irodalmi referencia-tényezővé és motivációvá, mert irodalmi műveket nem vagy csak ritkán, irodalommal foglalkozó írásokat (nekrológ, riport, ismertetés, kritika) eléggé vagy nagyon ritkán kínálnak. Az 1995-ös számokból vett minták alapján az irányzatosság eléggé szembetűnő, hiszen a Ma-

gyar *Narancsot* C. Bukowski prózája (Egy vén katon feljegyzései) és T. Konwiczki, J. Le Garré, J. Gerwood, R. Rigby, R. Peters, T. Burchardt, S. Hawke műveinek ismertetése, a Munkáspárt lapját, a *Szabadságot* Nagy L. prózája és Váczi M., Baranyi F., Györe I. és Balázs B. versei, az *Új Magyarországot* Illyés Gy. verse, Páskándi-nekrológ, Márairól, Csoóriról, Pilinszkyról, Mócsi F.-ről szóló tanulmányok, valamint Kundera, Moldova Gy. és Vonnegut műveinek ismertetései, a *Beszélt* Tar, Eörsi, Majoros S., Parti Nagy, Garaczi, Petri, Tandori művei, valamint C. Fuentes, J. Kublanovszkij, Brodskij, Gombrowicz, Eörsi és Turgenyev művek ismertetései, a *Hívelt* nagyon sok irodalmi anyag és legtöbbször Csoóri S., Ágh I., Kalász M. és Szepesi A. versei, Mezei B., Simonffy A. és Szakonyi K. prózái, valamint Márai S., Juhász F., Tornai J., Jékely Z., Sütő A., Gion N., Baka I., Kabdebo T., Nagy L., Kertész I. és Esterházy P. műveinek ismertetései különböztetik meg laptarsaiktól. De ez még semmi, mondhatnánk, mert ugyanezt tapasztaljuk a katolikus lapok körében is. A tizenéveseknek kiadott *Zászlónk*, az ifjúsági *Igen*, a hetilap *Új Ember*, valamint az irodalmi anyagot is közreadó *Jel*, *Vigília* és *Pannohalmi Szemle* c. folyóiratokban megjelenő szerzők egymást át nem fedő halmazok, s alig van átfedés az ismertetett művekben.

Irodalomközvetítő intézmények

Ez esetben kétfőre, a különleges helyet elfoglaló könyvtárra és könyvkereskedelemre (azelőtt „könyvterjesztést” írtam volna) szorítkozom.⁷ Mindkettő olvasmányt kínál, irodalmat is, az egyik kulturális közszolgáltatás, a másik (ma már egyértelműen) kereskedelmi szolgáltatás keretében. Egyiknek sem feltétlenül szívügye az irodalom vagy az értékes irodalom. Jelentősen motiválhatja az olvasót már maga a kínálat: terjedelmével és struktúrájával. A könyvtárban ez (ha csak nem akadályozza rosszabbodó gazdasági helyzet) egyre bővül, a boltban állandóan változik. Befolyásolhatja és irányíthatja az olvasót a közvetítő szakember (a könyvtáros és az eladó), személyesen vagy eszközeivel (katalógus, prospektus, ajánló bibliográfia), átadhatja az alapszövegen kívül az értelmezést vagy különböző értelmezéseket, vagy a tájékozódást és befogadást elősegítő irodalomtörténeti és irodalomelméleti műve-

ket. Elsősorban persze a könyvtárosnak, de a kereskedőnek is dilemmája az, hogyan képviselje egyszerre a közvetített művészi értéket és az olvasó érdekeit, személyiségét, szabadságát). Másféleképpen motivál a hivatásos közvetítő, ha az olvasóra, és másképpen, ha a műre összpontosít, ha elsősorban az olvasó ízlését tartja tiszteletben, és ha az olvasó személyiségének tiszteletben tartása mellett megpróbálja ízlését fejleszteni.

A rendszerváltás következtében a többé-kevésbé szocialista könyvterjesztésből többé-kevésbé kapitalista (tőkehiányos és alulfejlett infrastruktúrájú) könyvkereskedelem lett. Mint *Lőrincz Judit*⁸ is megállapítja: a központi engedélyezés kiiktatása, a választék bővülése nyitotta a társadalmat, a nyitottabb társadalom pedig bátorította a többszólalmúságot. A könyvszakma más szempontból is felemásan alakult. A könyvkiadás egyenetlen minőségéhez képest is alacsony (még az azelőttihez képest is alacsonyabb) a terjesztés kulturáltsága. Az utcai terjesztők és a könyvesboltok versenyében a vásárló a vesztes. A ponyváról főleg ponyvát árulás magát a könyvet devalválva, ugyanis az utcai, aluljárói kereskedelem uralkodó kontextusa a szexkönyv, a pornó, a politikai kalandregény vagy botránykönyv, a horror, az okkultizmus képében megjelenő kvázi-kultúra. Hatalmas és szinte feldolgozhatatlan könyv-dömping jelent meg bizonyos témakörökben: 1956, ötvenes évek, ÁVH, Erdély, Isten, okkultizmus, jóga. A telítődés következtében az átlagolvasó számára a harmadik könyv már unalmasnak hat bármelyik témában, pedig lehet, hogy az ötödik és a hatodik lenne a legjobb vagy az egyetlen elfogadható. Mivel a többféle, de kisebb példányszámú könyvek eléggé hamar megjelennek olcsóbban is, a nem túl szenvedélyes olvasó kívár, s gyakran lemarad a neki szóló olvasmányról. A vásárlók legnagyobb szegmensét jelentő értelmiségiek és szellemi középhréteg elszegényedik, és ezt a kiesést nem ellensúlyozza a tanulók, a magukat továbbképzők és átképzők könyvekre utalt csoportja, különben is a könyvek ez esetben túlnyomórészt ismeretközlő művek.

Annak ellenére, hogy a közművelődési könyvtár igazából sosem vált ízig-vérig szocialista könyvtárrá, mert hamar megfertőződött a public library eszméjével, a rendszerváltás óta felerősödött a már korábban megkezdődött folyamat, amelynek lényege, hogy a humanista-nevelő felfogás esztétikai szempontú értékonzervatív

vizmusán túllépő, a használóra orientált, liberális szolgáltató könyvtár.⁹ „Kezdetben mindenbe bele kívántunk szólni, világnézetbe, gondolkodásba, később már »csak« az ízlésbe. Állománnyal, feltárással, ajánlással sokat foglalkoztunk azon, hogy akkor is »átsegítsük a vakot a túloldalra«, ha nem is akar átmenni” – jellemzi az „átkos” és a sok könyvtárosnak még mindig kedves közelmúltat *Havas Katalin*.¹⁰ Az új könyvtári idea jegyében a szellemi javak elosztása helyébe egyre inkább a közvetítés, a moralizáló, messianisztikus, küldetésudatú ízlésformálás helyébe az együttműködés etikája és a filozófiai, politikai, vallási és ideológiai értelemben vett semlegesség lép. Úgy vélem, az érték-szempontra – mintegy megszüntetve-megőrződve – továbbra is szerepet játszik közkönyvtárainkban, például a családi könyvtárak esetében, ahol – mint erre Havas Katalin is felhívja a figyelmet – Ken Follet Flaubert, Robin Cook pedig Camus mellől kerül a helyére: a „szerelmes”, a „krimi”, a „kaland” polcra, immár nem kompromittálva az ábécé rendben szomszéd remekíró társait.¹¹ Az ember azt hinné, hogy az egyre dráguló könyvtárak és a még mindig elsöpréssel fenyegető könyvflóva elől az olvasó a könyvtárba menekül, de nem egészen így van. Az olvasás romló pozíciói miatt sem nőtt a 90-es években a beiratkozott olvasók és a könyvtárlátogatók száma, igaz, nem is csökkent, az 1985-ben még 4644 közkönyvtári szolgáltató hely pedig – megszűnő üzemi, szakszervezeti könyvtárak miatt – 1991-re 3987-re csökkent.¹²

Az irodalomolvasói beállítódás

A sokféle mozgató olvasói (irodalomolvasói) beállítódássá (attitűddé, magatartássá) áll össze, amelynek része az esztétikai érzék (amely többek szerint részben örökölt tulajdonságunk), az ízlés (és ez nem csupán érzés, hiszen ízlésítélet-ről is beszélünk), az olvasottság (amely nemcsak befogadott és felidézhető szövegek tára, hanem részben a tudattalanba süllyedt, részben tudatosítható olvasmányélmények alakzata), irodalmi nyelvek (konvenciók) ismerete, valamint az olvasói stratégia, amely tudatos elképzelés arról, hogy mit jelent számomra az irodalom és az adott olvasmány, hogy mit is akarok vele kezdeni. Váltak-e azóta az olvasói beállítódások? Nyilvánvaló, hogy egy olyan értékrend, amelyben a

szépség vagy a transzcendens kulcsszerepet játszik, másféle hatást gyakorol az olvasói beállítódásra, mint egy olyan, amelyben a biztonság, a hasznosság és a célirányosság a kulcsértékek. Márpedig a szépségnek és a transzcendenciának immár nincs hatósági akadály. Csakhogy hátszele, kedvező klímája sincsen. Az értékátrendeződési folyamat fő iránya az anyagi javak és a politikai hatalom megszerzése, még a szegények és a hatalom nélküliek körében is.¹³ Felértékelődik a kézzel fogható, az azonnal felhasználható. A főváros közművelődési könyvtárainak legkeresettebb művei – mint ezt *Bartos Éva* kimutatta – azt jelzik, hogy a 80-as évektől a hasznosság és a szórakozás igénye, valamint a kommersz felé fordulás vált meghatározóvá. 1990-91-ben a jelen és a közelmúlt felé fordulás, a dokumentum jellegű leleplező irodalom, a történelmi-politikai irodalom és a korábban tiltott szerzők kerültek az élre. A 90-es évek közepére a helyzet ismét változott: megint a lektúr a kedveltebb (és keresettebb mint valaha), és igen népszerűek a misztikus, a titokzatos, a földöntúli élményeket és az áltudományokat kínáló művek.¹⁴ Mindez számomra azt jelenti, hogy a felszíni változások egyfelől rövid életűek, másfelől nem szüntetik meg a tartósabb vagy állandó motivációt: a szórakozást, a mese iránti igényt, a másik világokba átlépés varázsát.

Hogy a mellékesen olvasóból mikor válhat lényeges tényező, például véleményformáló vagy megrendelő, az nemcsak őrajta múlik, hanem elsősorban a társadalmi nyilvánosság mindenkori állapotán is, hiszen egyfelől ennek egyik alrendszereként él vagy vegetál az úgynevezett irodalmi élet, másfelől a társadalmi nyilvánosság megfelelő szintjén sokféle alkalom nyílhat arra, hogy írók, irodalomközvetítők és olvasók rendszeresen összetalálkozzanak. A mű szülője az író, az olvasó fogadja örökbe, mások meg egyenesen azt állítják, hogy a mű olvasás közben jön létre. Akár így van, akár úgy, hozzátehetjük, nemcsak az olvasás csendjében, hanem az olvasók közötti kommunikációban születik vagy áll talpra a mű. Természetesen nemcsak az olvasó történetének, ezen kívül még az irodalom társadalmi helyzetének, és természetesen magának a társadalomnak is alakítója ez a diskurzus.

Mekkora esélye van ennek a ma még és ma már jobbra hallgató vagy akadozó diskurzusnak? Mekkora esélyt sejtetnek a mai gyerekek és fiatalok olvasási szokásai? Csak keveskét. A kö-

zépiskolások körében egy évtized alatt ötszörösére nőtt a lektúrolvasás, s a kedvencek körét egyre jobban eluralják R. Cook, S. King, C. Kenneth könyvei.¹⁵ A könyvtárosok azt tapasztalják, hogy a 12-14 éves korosztály könyvtárba járó „jobbik felének” olvasmányai között nő az ismeretközli és a felnőtteknek való szépirodalom aránya, ám az utóbbiak szinte kizárólag olcsóbb szerelmes regények és a gyengébb sci-fi-k. Olvasmányaik tükrében infantilisek és koravének egyszerűen.¹⁶ „A kaland és a harc mellett egyre nagyobb arányú az erőszak és a kegyetlenség, nő a félelem, a szorongás” – állapítja meg a 10-14 évesek olvasási igényeit vizsgáló *Pápainé Kemenczei Judit*.¹⁷ „A 10-18 évesek gyenge szóbeli megalapozottsága, a szó felkeltette képzelőerő elsivárosodása miatt a műalkotások nyelve idegen, az olvasás fárasztó tevékenységgé válik, képtelen felkelteni a tanulók érdeklődését, miközben a videó és számítógépes játékok erőfeszítések nélkül elégitik ki az ember ősi, mese iránti igényét. Lassan kialakul a Fahrenheit-effektus: az ember lemond az olvasásról” – tudósít *Balaton Teréz*.¹⁸ A kísértő, a rossz irányba mozgó nyilvánvalóan nem a tévé, a videó, a számítógép és a CD-ROM, annál is inkább, mert a kutatások bizonyítják, hogy a látás nyelvének értő ismerete más nyelvek értő ismeretét is kedvezően befolyásolja.¹⁹

Ami a Fahrenheit-effektust illeti, lehetséges, hogy a helyzet talán még rosszabb is, hiszen itt és most nem a hatóság, a politikai hatalom akadályozza az olvasást, és az olvasást elősegítő diskurzust, hanem sok más egyéb. Másfelől az is lehetséges, hogy helyzetünk semmivel sem rosszabb, mint ahogy Bradbury és Truffaut látta. „Változások, vagy a tradíció széttréése?”, teszi fel a kérdést *Nagy Attila*. Úgy vélem, mindkettő. Nagy A. úgy véli, hogy „a politikai szélsőségekkel és a növekvő médiamanipulációval szemben csakis a pedagógusok és a könyvtárosok, tehát az organikus értelmiségiek segítségével közvetített kulturális tradíció adhat belső biztosítékot”.²⁰ Kérdés, a tradíció melyik elemére gondol, hiszen ennek egyaránt részét képezi a „nem írok, nem olvasok, mert magyar nemes vagyok” és a múlt század végére már a legiskolázottabb feleket képező magyar zsidóság, az agrárszocialista olvasókörök és az olvasómozgalomban résztvevő szocialista brigádok, Eötvös József és Szabó Ervin, vitéz Somogyvári Gyula és Fejes Endre, Jókai Mór és Jókai Anna, Németh László

és P. Howard, továbbá ezek legkülönbözőbb értelmezései. A változás nemcsak azt jelenti, hogy a léghajó kosarából kidobáljuk a könyveket, hanem szelekciót, újraértelmezést és tanulási folyamatot is. Tény és való, hogy jelenleg az „új tantárgyak” kiszorítják az irodalmat, de még nagyon az elején tartunk ennek a változásnak, ami alakulhat oly módon is, hogy a változások újra olvasást indukálhatnak. Ebben a folyamatban a polgár legalább olyan fontos animáló tényező lehet, mint az „organikus értelmiség”. Másfelől számomra úgy tűnik, nem is olyan könnyű leszokni a tradícióról, beleértve a könyvvásárlást és az irodalomolvasást is. Kétségkívül fele annyian sem jelennek meg a ma már az író-olvasó találkozókon, de a megjelenők között alig akadnak odavezényeltek, „álolvasók”, a korántsem az irodalomra, hanem az íróra mint híres emberre, a botrányhősre, a politikai üzenetet hozó küldöttre kíváncsiskodók. A kétségkívül kevesebb között pedig ma sem ritka, az alapsokasághoz viszonyítva pedig nagyobb arányú az egzsztenciálisan érdekelt, a másik világokba átjáró, az egésyre rálátni kívánó valódi olvasó.

Irodalom

1. GEREBEN Ferenc: Könyv, könyvtár, közönség. Bp. 1994. 251 l. Kézirat
2. NAGY Attila: Ablak a Demokrácia tér és az Olvasás utca sarkán. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferen-

- ciáján.
3. MONOSTORI Imre: A cserbenhagyott szépirodalom. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.
4. Az irodalmon kívüli motivációról bővebben: KAMARÁS István: Az irodalom olvasója. Bp. 1994. Kézirat. 43 l.
5. KAMARÁS István: Mindig van remény. = 2000, 1993. 17.sz. 6.l.
6. KAMARÁS István: Mire pályázunk? Tények és vélemények az olvasómozgalmi pályázatokról. =Könyvtáros, 1984. 12.sz.
7. A többi közvetítő intézményről bővebben: KAMARÁS István: Az irodalom olvasója. Bp. 1994. Kézirat 43 l.
8. LŐRINCZ Judit: Az írásos kommunikációs rendszer változásai 1985 után (könyvtermés, periodikák, könyvtárak szerepmódosulása). Bp. 1995. Kézirat 36 l.
9. KATSÁNYI Sándor: Ideáink változásai. Előadás az OSZK 1991. évi budapesti olvasási konferenciáján.
10. HAVAS Katalin: Politikai és gazdasági változások hatása a könyvtárakra. Bp. 1995. Kézirat.
11. HAVAS Katalin: i.m.
12. LŐRINCZ Judit: i.m.
13. MONOSTORI Imre: i.m.
14. BARTOS Éva: Adalékok az olvasói érdeklődés alakulásához. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.
15. NAGY Attila. i.m.
16. HARMAT József: 12-14 éves gyermekek olvasási szokásairól. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.
17. PÁPAYNÉ KEMENCZEY Judit: Szívesen olvasnám (irodalmi érdeklődés- és ízlésvizsgálat 10-14 évesek körében). Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.
18. BALATONI Teréz: A Fahrenheit-effektus. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.
19. KOVÁCS Katalin: Videó és olvasás. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.
20. NAGY A.: i.m.

A Vatikán IS, A LUTHER-MÚZEUM IS él a digitalizálás lehetőségeivel. – A vatikáni könyvtárban 1994-ben kezdték meg a legértékesebb kéziratok digitalizálását; az 1995 nyarán (főleg amerikai tudósok részvételével) lebonyolított kísérlet során már 20 000 oldalnyi (jelentős részben színes illusztrációkat tartalmazó) anyag használhatóságát vizsgálták meg. – A wittenbergi Lutherhalle a reformátor halálának 450. évfordulójára 1996-ban CD-t ad ki a Luther-Archívum különleges dokumentumaiból; az archívum egyes részeit hamarosan az Interneten is hozzáférhetővé teszik.

(DBI-Pressespiegel, 1995. szept., okt.)